

שרי חינוך אינם מחנכי עם

כל עוד לא יהיו ההורים במדינה בטוחים שסוג החינוך שהם רוצים בו לילדיהם יינתן להם ללא הבדל מי הוא שר החינוך ואילו מפלגות מרכיבות את הקואליציה – לא יהיה החינוך במדינת ישראל חינוך ההולם מדינה דמוקרטית

מאת צבי לם

הכותב הוא פרופסור לחינוך באוניברסיטה העברית

בשיטת הממשל של מדינת ישראל מופקד משרד החינוך על החלטות משלושה סוגים: החלטות מנהלתיות, שתכליתן ליצור תנאים אופטימליים, אפשריים, הדרושים לפעולה חינוכית כגון הבטחת תקציבים, קביעת סדרי עדיפויות לפעולות החינוך השונות וכו'; החלטות מקצועיות, הקובעות כיצד אמורה הפעילות החינוכית להתבצע: שיטות חינוך והוראה בגילים השונים ובאוכלוסיות שונות; והחלטות אידיאולוגיות, שהן החלטות בדבר התכנים של החינוך וכיוונו: מה נלמד? מה האקלים התרבותי הרצוי בבתי הספר? כיצד מתפרשים בו המורשת הלאומית, הערכים האוניברסליים וכו'. אין מערער על היותן של החלטות המנהליות והמדיניות בסמכותן של השלטון, כלומר בסמכות השר המופקד על משרד החינוך והתרבות. השלטתו של שר החינוך על שני תחומי החלטות האחרים, התחום המקצועי והאידיאולוגי, היא בעייתית הרבה יותר.

השיטה המקובלת בימינו, שבה השר קובע את אופני הפעולה החינוכית ואת מטרותיה, סותרת את ההיגיון הפנימי של הפעולה החינוכית. לפי שיטה זו, כל ארבע שנים עשוי להתחלף השר שבסמכותו לשנות את התוכן והשיטות של החינוך. עקב כך, ייתכן שילד ילמד בארבע השנים הראשונות של לימודיו במערכת חינוך שתכניה ושיטותיה מוכתבים על-ידי שר קלריקלי-לאומני, ארבע השנים הבאות במערכת ששיטותיה ותכניה מוכתבים על-ידי שר הומניסט ודמוקרט וארבע השנים האחרונות ילמד במערכת ששיטותיה ותכניה מוכתבים על-ידי שר אורתודוקס, השולל את כל ערכי העולם המודרני. על-פי עקרונות הממשל המקובלים, התפתחות כזו אפשרית ואף צפויה במידה לא מבוטלת, אם בסדר שנמנה לעיל ואם בסדר אחר. אין צורך במומחים כדי לדעת שב-12 שנות לימודיו של הילד – שזאת תהיה מנת חלקו בחינוך – כל קדנציה חדשה תנטרל מה שביקשו המחנכים לעצב בו בקדנציה הקודמת. קצב הפעילות החינוכית אינו עולה בקנה אחד עם הקצב הרצוי לחילופי שלטון במדינה דמוקרטית.

ככל מערכת פעולה חברתית, מערכת החינוך זקוקה להתחדשות מתמדת על-ידי תמורות בתכניה ובשיטותיה, אלא שאופן הנהגתן של התמורות לא ייתכן שיוכתב על-ידי הצרכים של מנגנוני פעולה שמחוצה לה, כגון מנגנונים של חילופי הממשל במשטר דמוקרטי. בחברות יציבות מבחינה פוליטית והומוגניות מבחינה תרבותית ואידיאולוגית, הניגוד שבין צורכי המערכת הפוליטית והצרכים של מערכת החינוך אינו ניגוד גלוי. בחברות כאלו הממשלות מתחלפות, שרי החינוך מתחלפים, והחינוך ממשיך להתנהל בנתיבו. אך בחברות מקוטבות מבחינה אידיאולוגית – וכזאת היא החברה הישראלית בימינו – ארגון כזה של מערכת החינוך מכשיל את מעשיה מראש. ארבע שנים הן אולי פרק זמן ההולם את הצורך של חברה לבחון את שליטיה ולהחליפם, אם נמצא טעם לכך. אך ארבע שנים אינו פרק זמן שאפשר להגשים בו מטרות חינוך מסוג כלשהו או אף להיווכח בדבר יעילותה של השיטה הנהוגה.

אך לא רק הצד המעשי פוסל ארגון כזה של המערכת. ההנחה שעליה מבוססת השיטה הזאת אומרת שהממשל מוסמך להחליט בעניינין של שיטות החינוך ומטרותיו.

השרים אינם נבחרים לתפקידיהם על-פי מומחיותם בתחומים שהם מופקדים עליהם. שר הבריאות אינו, ואינו צריך להיות, רופא (וכנראה, אף מוטב שלא יהיה), ושר השיכון אינו צריך להיות מהנדס. אילו נבחרו שרים על-פי כישוריהם, היה מינוים צריך להיות מבוסס על מכרזים ובחינות. השרים אינם נבחרים כדי להכריע הכרעות של מומחים בתחומים שעליהם הם מופקדים, ולא כל שכן כדי שיכריעו בענייני אמונות ודעות של האזרחים.

מדינות דמוקרטיות בימינו, בין אם הכריזו פורמלית על הפרדת הדת מן המדינה ובין אם לאו, הריהן פועלות על-פי העיקרון שדעות ואמונות אינן עניין הנתון לפיקוחו של השלטון. התערבות המדינה בדעותיהם ואמונותיהם של אזרחיה היא מסימני ההיכר המובהקים של מדינה טוטליטרית. העיקרון המעניק לשר החינוך את זכות ההחלטה בענייני דעות ואמונות הוא במהותו טוטליטרי ואינו עולה בקנה אחד עם העקרונות המנחים מדינה דמוקרטית. בדורות האחרונים הולך ומתגבש במדינות הדמוקרטיות יחס לחינוך המבוסס על הכרה בשתי זכויות, המתפרשות כזכויות יסוד: זכותו של כל ילד לחינוך וזכותם של ההורים לבחור לילדיהם בחינוך שהם רוצים בו. לא השלטון הוא מקור ההכונה והסמכות בחינוך, אלא דעותיהם ואמונותיהם של ההורים, בכל הנוגע לחינוך ילדיהם, הן מקור ההכונה והסמכות של החינוך במדינות הדמוקרטיות.

במדינת ישראל מוכן השלטון להעניק להורים זכות לחנך את ילדיהם לפי רצונם בתנאי שתמורת פריבילגיה זו הם ישלמו בתמיכה בו. ידועה לכל השחיתות שפשתה בשל עקרון פוליטי זה. מלבד פגיעתו בזכות יסוד של אזרחים (ההורים) משבש המצב שנוצר גם את החיים הפוליטיים עצמם.

מפלגה דתית-לאומית מגייסת מצביעים בסיסמה של הגנה על חינוך דתי-לאומי, וההורים הרוצים בחינוך דתי לילדיהם, אך שוללים את הפוליטיקה ההתנחלותית הימנית של המפלגה הזאת, תומכים בה בהצבעותיהם – באין ברירה, לדעתם – כדי להבטיח לילדיהם את החינוך הרצוי לדעתם. ש"ס מגייסת את אוהדיה בעיקר בשם החינוך, שלפי טענתה נשקפת לו סכנת ביטול, כדי לקיים מפלגה שתשיג זאת למענם בממשלה, פעם תמורת תמיכתה בהתנחלויות ופעם אחרת תמורת הצבעתה נגד התנחלויות: בממשלה אחת בעד ארץ ישראל השלמה, בממשלה אחרת בעד פשרה טריטוריאלית.

השיטה הקיימת הפכה זכות יסודית של האזרחים לסחורה שיש לשלם בעדה.

המשטרים הטוטליטריים שוללים את זכות ההורים לבחור בחינוך הרצוי להם. המשטר במדינת ישראל אינו שולל זכות זו אלא דורש תשלום בעד הגשמתה. כל עוד לא יהיה ההורים במדינה בטוחים שסוג החינוך שהם רוצים בו לילדיהם יינתן להם ללא הבדל מי הוא שר החינוך ואילו מפלגות מרכיבות את הקואליציה – לא יהיה החינוך במדינת ישראל חינוך ההולם מדינה דמוקרטית.

אילו הם העיקרים שעליהם יש להשתית את שיטת התפעול של מערכת החינוך, כדי שיובטחו הזכויות של האזרחים ובאותה עת תובטח יעילות המערכת? ראשון העיקרים האלה הוא הפרדה בין החלטות שמחליט המבצע, כלומר השר ומשרדו, ובין אלו שעניינן שייך לאנשי מקצוע ובין אלו שעניינן שייך לאזרחים הצרכנים. כבכל תחומי פעילות שלטונית גם בחינוך יש תחום נרחב של הכרעות הכרוכות בניהול המערכת, בפיקוח עליה, בתכנונה לעתיד וכו'. זה התחום שעליו אמור להיות מופקד משרד החינוך.

שנים רבות חזר ונשנה סיפור זה: שר הטיל על מערכת החינוך את בשורת "התודעה היהודית", אך באחד בספטמבר בישרו כותרות העיתונים שחסרות כיתות וחסרים מורים. שר אחר הביא את בשורת "החינוך לערכים" אך גם אצלו, ביום פתיחת שת הלימודים לא היו כיתות ולא היו מורים. השר השלישי בא עם הרעיון של "חינוך לדמוקרטיה", אך המצב המחפיר של בתי הספר הערביים לא השתנה בהנהגתו.

כל השרים האלה עסקו במה שלא היה תפקידם ובמה שלא ידעו כיצד לטפל בו, ולא עשו מה שתפקידם מחייבם לעשות. במקום לתפעל מערכת הם התיימרו לחנך עם. שרי חינוך אינם מחנכי עם, כמו ששר הבריאות אינו אמור להיות רופא העם ושר השיכון מהנדסו. תפקיד זה צריכים למלא מורים והורים. תפקידו של השר ותפקיד משרדו הם להבטיח את התנאים הדרושים לפעולה חינוכית.

אין זה תפקידו של המשרד להכריע בין שיטות חינוך ובוודאי אין זה תפקידו להכתיב לחינוך את מטרותיו. על מי יש להטיל את ההחלטות בשני התחומים האלה?

החלטות מקצועיות נתונות היום בידי ארבעה גופים במשרד החינוך, שאינם פועלים תמיד בעצה אחת: המדען הראשי, המזכירות הפדגוגית, המנהל הפדגוגי ובו בעיקר האגף לספרי לימוד, והנהלת המשרד. יש לאחד את שלושת הגופים הראשוניים ולהקנות להם מעמד של גוף בעל סמכות מקצועית. גוף זה, אף שעליו להיות כפוף לשר ולהנהלת המשרד, צריך ליהנות מאי-תלות רבה במילוי תפקידו. תפקידו יהיה להחליט בכל הנוגע לשיטות החינוך ומכשיריו (כגון ספרי לימוד). גוף זה צריך לכלול אנשים שהם אנשי מקצוע מובהקים המייצגים גישות וכיוונים שונים בתפיסת החינוך. העיקר הוא שיש לשחרר את תחום ההחלטות המקצועיות מאפשרות של מניפולציה ולהבטיח שהחלטות אלו יהיו מבוססות ככל האפשר על ידע מוסמך. לא פעם מינו שרים ועדות אד-הוק לדיון והכרעה בשאלות שהצריכו פתרון. הרכבן של הוועדות נקבע על-פי העדפה מראש של פתרון מסוים, שהשר ביקשו. זו דרך נפסדת שאפשר לחסום רק בהקמה של גוף יציב, בעל סמכות, הכולל אנשים מוסמכים בתחום השיטות והכלים החינוכיים.

קשה וסבוך יותר הוא עניינן של **ההחלטות האידיאולוגיות**. החינוך שונה מרוב הפעולות שמנחה השלטון; לא בכך שהוא פעולה המכוונת על-ידי ערכים – הרבה פעולות של הממשל מכוונות על-ידי ערכים – אלא בכך שהערכים בחינוך אינם מוסכמים. זאת ועוד: אם בתחומים השונים יש הסכמה בין אזרחיה של מדינה דמוקרטית כי דעת הרוב קובעת – בכל הנוגע לחינוך ילדיהם אין הסכמה לכך בקרב האזרחים. עמדתם בעניין זה דומה לעמדה המקובלת עליהם בענייני אמונה. בני אדם אינם מסכימים שדעת הרוב תכתיב להם את כיוון החינוך של בניהם. הבעיה הראשונה של תפעול החינוך במדינה היא מי מוסמך לקבוע אילו ערכים ינחו את החינוך.

שני גורמים מתחרים על תפקיד זה בחברות של ימינו: המדינה וההורים. מדינה דמוקרטית יכולה להתוות את כיוונו האידיאולוגי של החינוך בחברות הומוגניות בתרבותן, שאין חילוקי דעות אידיאולוגיים חריפים המפלגים אותן. בחברות כאלו לא נשקף להורים איום שבית הספר ישפיע על ילדיהם בכיוון הסותר את אמונותיהם ודעותיהם. הם מתייחסים באמון לכוונות השלטון בתחום החינוך. לא כן בחברות מקוטבות ושסועות מבחינה אידיאולוגית, כדוגמת ישראל בימינו. אזרחי ישראל המזדהה עם אידיאולוגיה דתית-לאומית לא יקבל הכרעות בחינוך בניו אם מקורן חילוני או חרדי. אזרח חילוני לא יקבל את ההכרעות שיבואו מן הצד הדתי-לאומי וודאי שלא מן הצד החרדי. וכך כל שאר הפלגים ופלגי הפלגים האידיאולוגיים של החברה הישראלית.

בחברה כזאת אפשר לקיים מערכת בתי ספר הפועלים בפיקוחה של המדינה רק על-פי הכרה בזכותם של ההורים לבחור בסוג החינוך המקובל עליהם. ממלכתיותו של החינוך בחברה כזאת באה לביטוי בחלוקה הוגנת (כלומר שווה) של תקציבים, בפיקוח הוגן על ההיבטים הפיסיים של המערכת (מבנים, מכשור וכו'). גישה זו מוליכה בהכרח לפיצולה של מערכת החינוך אך באותה עת היא הדרך להבטחת תפקודה התקין של החברה. בחברה שכך תנהג, איש לא ירגיש באיום זולתו על התחום הרגיש של חינוך ילדיו.

מן המוצע בזה לא מתחייבת חזרה למשטר הזרמים, כפי שפעלו עד חקיקתו של חוק החינוך הממלכתי. מן הראוי שיהיה גוף הפועל כנאמן של ההורים, שילדיהם לומדים בבתי הספר של אותו זרם, ושיהיה מוכר על-ידי משרד החינוך. סמכויותיו של גוף כזה אינן צריכות לחרוג מעבר לפיקוח על התכנים של החינוך ורוחו. כלומר על תוכניות הלימודים, ספרי הלימוד וכו'. לגוף מפקח כזה לא צריך שיהיה מעמד בכל הנוגע לתפעול בתי הספר מבחינה מנהלית, שזה תפקידו של משרד החינוך. (בכך שונה הארגון הזה מארגונים של הזרמים בימי היישוב). החקיקה תצטרך לקבוע את אופן הפיקוח של האזרחים על הגופים האלה ואת אופן זיקתם למשרד החינוך. אך ברור שגופים אלה – שפעולותיהם צריכות להיות נתונות לפיקוח ציבורי באמצעות משרד החינוך – הם שיהיו נאמני האזרחים כמפקחים על הצורך הרוחני והכיוון האידיאולוגי של החינוך. גופים אלה צריך שימלאו עוד תפקיד:

שיפיעו את השקפותיהם ברבים. אם על החינוך לטפח חשיבה ביקורתית או אמונה, הכרה של שיטות מדעיות או פרשנות של טקסטים, ערכים אוניברסליים או הזדהויות מסוגים אחרים, כל אלה הם נושאים לבירורים, דיונים וויכוחים בין האזרחים ולא עניינים להכרעות שלטוניות.